

**ТОТАЛИТАРИЗМ МЕЗГИЛИНДЕГИ «МАНАС» ЭПОСУН
ПУБЛИКАЦИЯЛООНУН ТАРЫХЫНАН (20-30-жж.)**

Түйүндүү сөздөр: текст, илимий объект, вульгардык-социологиялык метод, эл адабиятын жыйноо, редколлегия, панисламизм, пантүркизм, саясий-идеялык айыгыш, идеялык күрөш

Ключевые слова: текст, научный объект, вульгарно-социологический метод, собирание фольклора, редколлегия, панисламизм, пантүркизм, идейно-политическое противоречие, идейная борьба.

«Манас» эпосунун текстин жазып алуу менен бирге эле изилдөө иштери да 20-жылдардын биринчи жарымында башталган, бирок бирдиктүү, системалуу болгон эмес. 1928-жылы Илим изилдөө институту ачылгандан кийин «Манас» эпосу илимий изилдөө иштеринин объектисине айланып, аны изилдөө илимдеги орчундуу багыттардын бирине айланат. Совет мезгилиндеги эпосту изилдөөнүн башатында белдүү түрколог, проф. П.Фалевдин «Илим жана агартуу иши» («Наука и просвещение») аттуу Ташкенттен чыгуучу журналдын 1922-жылы, № 1 санында (журналдын бир эле саны жарык көргөн) «Кара-кыргыздардын былиналары кантип курулат» деген («Как строится кара-киргизская былина») чакан макаласы турат. Андан кийин «Манас» эпосун жыйноо иштерине алгачкылардан болуп жигердүү катышкан К.Мифтаковдун кыргыз оозеки чыгармаларын классификациялоосуна арналган макаласы Алма-Атадан чыгуучу «Тилчи» газетасынын 1923-жылы, № 23 санына, андан соң «Ак жол» газетасынын № 318 санына, «Эркин-Тоо» газетасынын 1927-жылы, 57-59-61 сандарына жарыяланган. Ойлору примитивдүү болгону менен баалуу көз-караштар да камтылган [1; 4]. Эпосту иликтөө багытында жазылган макалалардын катарына 1925-жылы арап тамгасы менен Москвадан басылган «Семетейден» чакан үзүндүгө И.Арабаевдин кириш сөзүн да кошууга болот.

Коомдогу ар бир көрүнүш таптык позициядан бааланып, эпостун өткөн тарыхты чагылдыруусу бүгүнкү талапка жооп бербейт деген пикир, эпосту жыйноо жана жарыялоо иштерине саясий талап коюу, кадрлардын жетишсиздиги тууралуу маселелер эпос илимий объектиге алына баштаган алгачкы жылдары эле келип чыккан. Мына ушул өңдүү ойлор 1923-жылы К.Мифтаковдун «Тилчи» газетасынын № 23 санына чыккан макаласында эле айтылат. Бул макаласында кыргыз фольклорун батрак-кедей адабияты, бай-манап адабияты, орто адабият деп классификациялаган (автордун бул тыянагын ушул эле санда Магжан Жумабаев сынга алган). Ал эми ошол кезде эпостун тексти менен жакшы тааныш, билими да алдынкы деп эсептелинген К.Мифтаковдун 1926-жылы эпосту жарыялоо ишинде ага консультант катары кайрылганда: «Манас», «Семетей», «Сейтек» ырлары калкка баатырларын согуштуруп, капырларды кырдырып, кыргыздардан башка элдерди жеңдирип улутчулдук, динчилдик жысымын айткандан башка пайда жок» [2; 5] деген ою «Манасты» учурдун талабына жооп бербеген чыгарма деп эсептеген пикирлердин жаралышы адегенде эле башталгандыгын далилдеп турат. Мындан тышкары ушул сыяктуу пикирлердин орун ала баштагандыгын П.Кушнердин «Революционный Восток» журналында «Ислам «Манастын» мазмунуна кайраткыч таасир тийгизди: поэмадан исламга туура келбеген байыркы баяндар түшүп калып, расмий исламдын талаптарына жооп бере тургандары менен алмашты» [2; 43] деген ою да дагы бир ирет көрсөтөт. Мына ушул өңдүү талаш-тартыштарга карабастан эпосту бастырып чыгаруунун тегерегинде аракеттер улантылган. «Манас» эпосунун элдин ичиндеги баркы, аны түшүнгөн алгачкы интеллигенттердин аракетинен улам эпосту биротоло талапка жооп бербеген чыгарма катары кароого жол берилген эмес. Өзгөчө Кыргыз автономиялуу областынын түзүлүшү, анын өзүнүн эл агартуу бөлүмүнүн ачылышы да эпостун айланасындагы иш-чараларга оң таасирин тийгизген. Элге керектүү материалдарды

таратуу маселесине келгенде да «Манаска» кайрылууга туура келген.

«Манастын тегерегиндеги талаш-тартыштар жазылып алынган тексттерди бастырып чыгаруудан улам келип чыккан т.а. күчөгөн. Ошол кездеги тарыхый кырдаалдын талабына, мүнөзүнө ылайык оозеки чыгармалардын, «Манастын» таптык маанисине көңүл буруу өзгөчө курч мүнөзгө ээ болуп, көп учурда бул материалдарга баа берүүдө чечүүчү ролду ойнойт. «Таптык» маани деген түшүнүк айрым адамдар тарабынан примитивдүү, формалдуу түшүнүлүп чыгарма пайда болгон тарыхый шарттын мүнөзү эсепке алынбастан, андагы ар бир катмар, же көрүнүш бүгүнкү учурдун талабы менен бааланган. Оозеки чыгармачылыкка вульгардык-социологиялык методдо мамиле орун ала баштаган.

Натыйжада улуу мурасты бастырып чыгаруу жөнүндө бир нече жолу тиешелүү мекемелердин чечими да чыгып, эпосту кандай ыкмада бастырып чыгаруу керектиги тууралуу кызуу талаш-тартыштар орун алган. Мына ушул өңдүү оош-кыйыштуу талаштар тууралуу К.Мифтаковдун бир эскерүүсүндө айтылат: «1926-жылы 3-сентябрда кечки саат ондо өз үйүндө эл агартуунун мүдүрү Байышев мага төмөнкү сөздөрдү айтты: «Бүгүн эл агартуу наркомунда коллегия болуп, калк адабиятын бастырып таратыш маселеси коюлган эле. Олтургандар «Манасты» класска айрып бастырыш туурасында эки тарап болуп бөлүндү. Бир тарап тандап алып, жакшыларын бастырып таратыш тарабында болуп, экинчи тарап «Манасты» бузбай бастырыш тарабында болушту. Мен да соңку бөлүмдө болдум» [3;6-7]. Эл агартуу бөлүмүнүн бул токтому архивдерде сакталып калган эмес. Бул көп талаш-тартыштардын бир четин гана баяндап турат.

Эпостун тегерегиндеги иш чаралар, талаш-тартыштар тууралуу К.Карасаевдин «Кызыл Кыргызстан» газетасына жарык көргөн (1930, 27-май) «Манас» аттуу макаласынан да кенен таанышууга болот. Макалада ошол мезгилдеги тарыхый кырдаалдан маалымат берет. Макалада эпосту басып чыгаруу боюнча Илим изилдөө институту сунуштаган долбоордун бекитилгени белгиленип, анын мазмуну мындайча берилет: «1) «Манас», «Семетей» салт-санаасы жагынан дурус болбогондуктан жалпы көпчүлүк үчүн арналып басылбастан, ченемдүү үчүн гана (тар чөйрө) басылсын. 2) «Манасты» эч түзөтүүсүз, кошуусуз, алып таштоосуз Сагымбай акындын оозунан кандай алынса, ошол бойдон өзгөртүлбөй басылсын» деп берилген долбоорду, автор «Семетей-«Манас» салт-санаа жагынан эмгекчил элге тарбия бере албайт, тарбия бермек турсун, кайра кесири тиет. Ошондуктан жалпы эл үчүн бастырбастан, текшерүү жолу үчүн, сын көзү менен каралуу үчүн гана арналсын» деген ойду берет деп чечмелеп, «төнкөрүштөн мурунку кайсыл эл адабиятын алсак да эч кайсысы салт-санаа жагынан дурус болуп чыкпайт» деген тыянакка келет. «Кээ бир жолдоштор эл үчүн бастыра турганыбыздын салт-санаа жагынан жарамсыз жерин алып таштап бастырып, текшерүүчүлөр үчүн толук басабыз», «кыскартып чыгарабыз дегени менин оюмча салт-санаа жагынан дурус кылып чыгарабыз, жарабаган жерин жулкуп таштайбыз деген сөз. Бул негизинен ката болуу керек. Анткени «Манастын» ар жолун алсак салт-санаа жактан дурус эмес, эки оозунун бир оозу кайберен, кырк чилтен, кандардын-баатырлардын зулумдугу, арбак, кудай, муну кандай кылып түзөтүүгө болот»,-деген оюн билдирет. К.Карасаев жаш окумуштуу экендигине карабастан теориялык жактан туура пикирин айткан. Ал эпосту ар кандай өзгөртүүлөргө каршы, кыскартууларга, жарабаган жерин алып таштоого, бир эл атын экинчиси менен алмаштырууга, уйкаштары ийгиликтүү чыкпай калган жерлерин оңдоого каршы чыгат. Ошол эле учурда өз мезгилинин өкүлү катары таптык көз караштын туткунунан чыга албагандыгы да байкалып турат. «Эгер бул пикирдин жолуна кирсек эл адабияты кылбай эле жасалма адабият кылып салабыз» деп оюн жыйынтыктайт. Автор бул оюн көп жылдардан кийин да уланткан [5]. Бул долбоордогу: «Манас» өтө узун болгондуктан жана бир-эки жылда бастырып чыгарууга шайман келбегендиктен, быйылкы чыгара турганыбызды эң бир түйүндүү жеринен чыгаруу зарыл – деген жери

бар. К.Карасаев да муну колдоп, «Көкөтөйдүн ашын» сунуштайт.

Макалa 30-жылдардагы эпоско тиешелүү илимий проблемалар, жазып алуу, жарыялоонун жүрүшүнөн кабар берип турат. Автор ал мезгилдеги эл адабиятын жыйноо боюнча теориялык база болбогондуктан жазып алуу, бастыруу иштериндеги кетирилген кемчиликтерге токтолот. «1) «Манастын» ичине толуп жаткан жаралыя терминдери, мурун айтылбаган эл аттары кирип кеткен; 2) «Манастын» жыйылган томдорунда ногой, он сан ногой дегендердин бардыгы да «кара кыргыз» - деген сөз менен алмаштырылган; 3) бардык жерге «алач» деген сөздүн катмарлана бергендиги». Жыйынтыктап айтканда тексти бурмалоонун илимий принципке туура келбей тургандыгын баса көрсөткөн. «Манас» эпосунун текстин бурмалоолор аны жазып алуу, жарыялоо иштери жаңыдан башталган мезгилден тартып орун алса, анда эпос бүгүнкү күнгө чейин кандай өзгөрүүлөргө туш болду экен?!

Бул жерде да таасир, кысым аркылуу бурмалоо идеясы («буржуазиялык-улутчулдар» тарабынан) айтылат. Кимдер тарабынан, кантип, качан деген суроолор жоопсуз калат. Бул башы ачылбаган маселени такташ үчүн «Манастын» башында жүргөн Эшеналы Арабай уулу, Абдыкерим Сыдык уулу, Белек Солтоной уулу, Акмат Кудайберген уулу сыяктуу адамдардан сураштырыш керектигин белгилейт. Бул чоң талаш-тартышка негиз болгон ой ошол учурда да, кийин да жоопсуз калганы менен көп жылдарга созулган «чырдын» башы, негиз болгону белгилүү.

Партархивде эпостун бириктирилген вариантын түзүү боюнча редколлегиянын курамы: кыргыз окумуштуулары менен бирге орус, казак окумуштуулары, жазуучулары тууралуу маалымат бар. Бул жыйналыш, редколлегия тууралуу маалыматтар көп жылдар бою жашыруун болгон, анткени Киробкомдун катчысы Б. Исакеев, эл агартуу комиссары Т.Жолдошев, профессор К.Тыныстанов жана Е.Поливанов, акын С.Сейфулин репрессияга кабылып, аларга байланыштуу материалдардын бардыгына тыюу салынган же, жок кылынган.

«Манас» эпосун басып чыгаруу сунушун экинчи ирет 1935-жылы, 10-январдагы Кыргыз обкомунун ВКП(б)сынын жыйналышында эл агартуу наркому Т. Жолдошев кайрадан коюп, 1935-жылы, 29-мартта «Манасты» басып чыгаруу боюнча редколлегиянын курамы бекитилет. Курамдын ичинде биринчи секретарь М.Белоцкий, орун басары Х.Жеенбаев, Совнаркомдун төрагасы Б.Исакеев, казак адабиятынын классиктеринин бири Сакен Сейфуллин ж.б. баш-аягы 17 адам болот. Аталган токтоодо башкы редактор болуп Т.Жолдошев, илимий кеңешчилер академик, белгилүү түрколог А.Самойлович жана ошол мезгилдеги түрк элдери боюнча мыкты адис профессор Азадовский бекитилип, 1935-жылы «Чоң казатты» эки тилде басып чыгаруу каралган. Редколлегияга кыргыз адабияты менен маданиятынын көрүнүктүү ишмерлери А.Токомбаев, А.Аильчинов, Х.Жеенбаев, Жумабаев, К.Юдахин, Соколов, Асфендияров ж.б. катышкан. Аталгандардын көпчүлүгү репрессияланып кетишкен. (М.Белоцкий Москвада, Лефортово түрмөсүндө, А.Самойлович Ленинградда, С.Сейфуллин Алма-Атада атууга кетишкен, ал эми Т.Жолдошевдин камакка алынгандан кийинки тагдыры белгисиз бойдон калган, Б. Исакеев менен Х.Жеенбаевдердин сөөгү К.Тыныстанов, Т.Айтматовдор менен бирге Чоң-Таштан табылган). Эпосту жарыялоо, анын тегерегиндеги иш чаралар үзгүлтүккө учураган, күнөө СТПга байланыштырылып, улутчулдар, контрреволюциячыл, троцкисттер, эл душманы катары айыпталып атууга кетишкен.

1937-жылы 1-июнда кайрадан Киробкомдун бюросунун жыйналышында Октябрь революциясынын 20-жылдыгына карата «Көкөтөйдүн ашы» жана «Чоң казат» эпизоддорун С.Орозбаковдун варианты боюнча орус тилине которуп жарыялоо чечими чыгат (жыйналышка катышкан эл агартуу комиссары О.Алиев, бөлүм башчы Аильчиновдор 1-секретарь М. Аммосовдордун бардыгы атууга кетишкендиги тарыхтан белгилүү). Совет бийлиги эпостун тегерегинде дайыма эле адекваттуу иш алып

барбагандыгын бир аз убакыт мурда эле «Манас» эпосун театралдаштыруу аркылуу улутчулдук, буржуазиялык-кулак идеологиясын жүргүзгөндүгү үчүн айыпталган К.Тыныстановго «Чоң казатты» орус тилине которуу жана көркөм жасалгалоо иштерине кеңешчилик кылуу милдети жүктөлүп, Москвага иш сапарына жөнөтүлгөндүгүнөн да байкоого болот.

«Манас» эпосунун» тегерегиндеги жыйноо, жарыялоо иштери тууралуу Кыргыз большевиктеринин коммунисттик партиясынын биринчи съездинде (1937-жыл) да белгиленип, отчетто айтылгандыгына караганда эпостун айланасындагы масалелерге мамлекеттик маани берилгендигин байкоо кыйынга турбайт. Ошол эле учурда кыргыз элине күчтүү рухий таасири бар чыгарманы идеологиялык максатта колдонууга аракеттер жасалып, бирок андагы коммунисттик идеологияга карама-каршы идеялык катмарланууларды (панисламизм, пантүркизм) алып салуу оңойго турбай, чайналган процесс көпкө созулган. Кыргызтан БКсынын экинчи катчысы Х.Жиенбаевдин 1937-жылы, сентябрь [6] бюронун мүчөлөрүнө жиберген билдирүүсүндө эпос ондогон жылдар бою муундан-муунга берилип жүрүп отуруп, узакка созулган процестте феодалдык төбөлдөр эпосту өздөрүнүн кызыкчылыктарына колдонуп келишкендиги жана «Манас» эпосу төбөлдөрдүн табын даңктап ырдагандыгы, Октябрь революциясынан кийин контрреволюциялык, буржуазиялык улутчулдар партияга, Совет өкмөтүнө каршы түзөтүүлөрдү киргизишкендиги айтылат. Эпосту жарыялоого даярдоо иштеринде контрреволюциялык, буржуазиялык, улутчулдук, панисламисттик, пантүркисттик идеологиянын көрүнүштөрүн алып салуу бир нече ирет каралгандыгына карабастан, азыр да аталган идеялардын эпосто кеңири орун алгандыгы, мазмунунда баштан-аяк орноп жаткандыгын көрсөтөт. Кайрадан, дагы бир ирет олуттуу түрдө, түп тамыры менен өзгөртпөстөн туруп басып чыгаруу мүмкүн эместиги, саясий жактан зыяндуулугу айтылып, бюронун мүчөлөрүнө текст менен таанышып чыгып, андан соң талкуулоо милдеттендирилет.

Көп өтпөстөн эпосту басып чыгаруу боюнча кайрадан, 1937-жылы 5-ноябрда ЦК КП (б) Кыргызстандын бюросу, «эпоско өздөрүнүн оңдоо-түзөтүүлөрүн киргизген буржуазиялык улутчулдардын» бети ачылгандыгына байланыштуу «Манас» боюнча редколлегиянын курамын жаңыртат. Мурунку текст зыяндуу деп табылып, Аммосовдун буйругу менен «Манас» эпосун басып чыгаруу иштери аягына чейин редакциялоодон өтмөйүнчө токтотулат (тилекке каршы бул курамдын тагдыры да трагедиялуу аяктаган. Жаңы курамдагы 8 кишинин бешөө 1938-жылы 5-ноябрда Е.Султанбеков, М.Салихов, К.Камбаров, А.Алимов атууга кетишкен. Булардан тышкары Жакишев, Токобаев, Ашубаев ж.б. болушкан. 1938-жылдын 2-январында маселе кайрадан каралып: Т.Үмөталиев, Ж.Бөкөнбаев, К.Маликов, Гуревичтерден турган жаңы курам пайда болот. Колду Аммосовдун ордуна Керим Кенебаев коёт (К.Кенебаев да атылып кеткен). Эпосту басып чыгаруу боюнча редколлегиянын курамын түзүү ушуну менен эле бүтүп калбастан, көп өтпөй 1938-жылы, 4-сентябрда кайрадан жаңы курам (Ө.Жакишев, К. Маликов, Т.Үмөталиев ж.б.) бекитилет. Жогорудагы документтерден тастыктап тугандай «Манас» эпосунун редколлегиясынын улам бир жаңы курамынын мүчөлөрүнүн атууга кеткендигинен улам иш алдыга жылган эмес.

«Кыргыз улуттук искусствосунун андан ары өнүгүшү тууралуу» кыргызстан БКсынын токтомунда (1939-жылы, 27-ноябрь) формасы улуттук жана мазмуну социалисттик улуттук искусствонун өнүгүшү тууралуу маселе козголгондо, «Манас» эпосун басып чыгаруу иштерине дагы кайрылып, тез аранын ичинде эпостун кыскартылган вариантын даярдоону милдеттендирет. Андан ары 1939-жылы, 9-декабрда «Манас» эпосунун биринчи томунун редколлегиясы бекитилет. Анын курамында А.Токомбаев, К.Маликов, Ж.Бөкөнбаев, Т.Үмөталиев ж.б. болушкан. «Манас» эпосун басып чыгаруу жана элге жайылтуу иштери кызуу колго алынганы менен саясий-идеологиялык мамиледен улам катуу тоскоолдуктарга учураган. Басып чыгарууга даярдоо

боюнча редколлегиялар улам-улам түзүлгөнү менен иш ордуна жылган эмес. Мамлекеттик конъюнктурага ылайык эпоско карата мамиле тез-тез өзгөрүлүп турган. 1932-жылы Сталиндин катынан кийин С.Орозбаковдун «Манасынан» пролетариатка каршы бай-манапчыл идеологияны чагылдыргандыгы табылса, 1935-жылы коллективдештирүү жана бай-манаптарды тап катары кулакка тартуу аяктагандан кийин «Манас» боюнча өткөрүлгөн жыйында К.Тыныстанов Сагынбайды улуу манасчы деп атайт, анын поэтикасына М.Ауэзов да жогору баа берет.

1937-жылы жайында Киробком Сагынбайдын варианты боюнча «Көкөтөйдүн ашын» орусчага которууну чечет. Кыргызстандын КП (б)сынын 1 съезди «Манасты» тез арада басып чыгаруу ишин камсыздоону милдеттендирет. Ал эми 1937-жылы күзүндө сталиндик репрессиянын башталышы менен Киробком контрреволюциялык идеялар чагылдырылганына байланыштуу С.Орозбаковдун вариантын басып чыгаруу иштерине тыюу салат.

20-30-жылдары эл оозеки чыгармаларын жыйноо, бастырып чыгаруу иштери мамлекеттик деңгээлде колго алынып, илимий жактан изилдөөгө аракеттер жасалып, айрым үлгүлөрү басылып чыккандыгына карабастан, улуу эпос саясий-идеялык айыгышуунун объектисине айланган. Кыргыз элинен чыккан дасыккан, теориялык даярдыгы мыкты окумуштуулардын-мансатаануучулардын жоктугу да байкалып турган эле. Эпосту басып чыгаруу иштери тууралуу идеялар, аракеттер 1925-жылдары эле башталганы менен жыйынтык чыкпаганы көрүнүп турат. Иштин бир ордуна жылбагандыгы, анын тегерегиндеги курч талаш-тартыштарга карабастан маселе кайра-кайра көтөрүлүп тургандыгын тиешелүү документтер тастыктап турат. «Манас» эпосунун айланасындагы идеялык күрөш уламдан-улам курчуп, татаалдаша берген.

Коммунисттик партия Улуу эпосту жарыялоо менен анда камтылган идеялардын өзүнүн идеялары менен үндөшүп туруусун кааласа, экинчи жагынан «Манастагы» кыргыз элинин этникалык потенциалынын камтылып жаткандыгын ачыкка чыгарууну каалаган эмес.

Адабияттар:

1. Кол жазмалар фондусу, инв.96., Докладная записка К. Мифтакова зам. президиума КирФАН, АН СССР, 4-б.
2. Кол жазмалар фондусу, инв. 84., Илим жана саясы маселе, 5-б.
3. Кол жазмалар фондусу, инв. 84. 6-7-б.
4. Карасаев К. «Манас». //Кызыл Кыргызстан. -1930. - 27-май
5. Карасаев К. Хусеин наама: (баштан өткөндөр). -Бишкек: Кыргызстан, 2001. 486-б.
6. Судьба эпоса «Манаса» после Октября: Сб. документов./Сост.: Т.А.Абдыкаров, С.Р.Жумалиев К. -Бишкек: Кыргызстан, 1995. – С. 144.